

СВАКОДНЕВНА КУЛТУРА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПЕРИОДУ У СРБИЈИ И БУГАРСКОЈ

БАЛКАНСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА И ЕВРОПСКА ИНТЕГРАЦИЈА

Зборник
Етнографског института САНУ
22

ISBN 86-7587-036-1

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

Collection of Papers, Volume 22

Everyday Culture in Post-Socialist Period

Editor in chief:

Dragana Radojčić

Editor:

Zorica Divac

Editorial board:

Gojko Subotić, Radost Ivanova, Milica Bakić-Hayden, Marina Martinova,
Natalija Puškareva, Elena Uzeneva, Elephterios Alexakis, Peter Slavkovsky,
Sofija Miloradović, Bojan Žikić, Jelena Čvorović,
Mladena Prelić, Ljiljana Gavrilović

Secretary:

Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Dimitrije Stefanović and
associate member of the SASA Vojislav Stanovčić, at VIII meeting of the
Department of Social Sciences SASA, on October 10, 2006.

BELGRADE 2006

ISBN 86-7587-036-1

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Зборник 22

Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник:

Зорица Дивац

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Радост Иванова, Милица Бакић-Хајден, Марина Мартинова,
Наталија Пушкарева, Елена Узенева, Елефтериос Алексакис, Петер Славковски,
Софија Милорадовић, Бојан Жикић, Јелена Чворовић, Младена Прелић,
Љиљана Гавриловић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на VIII седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 10. октобра 2006. године на основу реферата академика Димитрија
Стефановића и дописног члана САНУ Војислава Становчића

БЕОГРАД 2006

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35/III, Београд, тел. 011-2636-804
eisanu@sanu.ac.yu
www.etno-institut.co.yu

Рецензенти:
академик Димитрије Стефановић и
дописни члан САНУ Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод:
Биљана Сикимић, Петко Христов, Јелена Чворовић,
Сања Златановић и Катарина Црњански

Коректор:
Марија Ђокић

Техничка припрема, корице:
Љиљана Гавриловић

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије

Део радова у овом Зборнику резултат је рада на пројектима:

Србија између традиционализма и модернизације – етнoлошка и антрополошка проучавања културних процеса (бр. 147020), Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији (бр. 147021) и Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори (бр. 147023), које у целини финансира МНЗЖС РС.

Садржај Summary

Уводна реч	11
Introduction	13
<i>Радост Иванова</i> (Софија), Фактори на промяната във всекидневния живот българите днес	15
<i>Радост Иванова</i> , Фактори промене у свакодневном животу Бугара данас	26
<i>Radost Ivanova</i> , Factors of the Change in the Daily Life of the Bulgarians Today	26
<i>Младена Прелић</i> (Београд), Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века	29
<i>Младена Прелић</i> , Србија в Европа? Митове и реалности в началото на XXI век	48
<i>Mladena Prelić</i> , A step Forward or a Step Backward En Route for Europe: Serbia in Searching for the European Identity in the Beginning of 21 st Century	49
<i>Горан Башић</i> (Београд), Принципи комунитаризма и либерализма у организацији мултиетничких постсоцијалистичких друштва у југоисточној Европи	51
<i>Горан Башић</i> , Принципите на комунитаризъм и либерализъм в организацията на мултиетническите постсоциалистически общества в Югоизточна Европа	73
<i>Goran Bašić</i> , The Principles of Liberalism and General Welfare in Organization of Multiethnic Post-Socialist Societies	74
<i>Марина Мартинова</i> (Москва), Утицај миграционих процеса на свакодневну културу Московљана	75
<i>Марина Мартинова</i> , Влиянието на миграционните процеси върху всекидневната култура на московчаните	86
<i>Marina Martinova</i> , The Influence of Recent Migration Processes on Moscow Everyday Culture	87
<i>Наталья Пушкарева</i> (Москва), Современное состояние и предмет „истории повседневности“ и ее отличие от этнографических исследований быта	89
<i>Наталија Пушкарева</i> , Савремено стање и предмет „историје свакодневног“ за разлику од етнографских проучавања начина живота	95

<i>Наталија Пушкарџова</i> , Съвременно състояние и предмет на “историята на всекидневието” и нейната различност от етнографските изследвания на бита	96
<i>Natalia Pushkareva</i> , Anthropology of Everyday Life and Ethnographic Research of the Everyday: Differences and Similarities	97
<i>Мирослава Малешевић</i> (Београд), Православље као срж „националног бића“ посткомунистичке Србије	99
<i>Мирослава Малешевић</i> , Православието като сърцевина на „националното битие“ на посткомунистическа Србија	119
<i>Miroslava Malešević</i> , Christian Orthodox Religion Affiliation as a Core of National Being in Post-Communist Serbia	119
<i>Милина Ивановић-Баришић</i> (Београд), Традиционална религијска пракса у светлу ревитализације православља деведесетих година 20. века	123
<i>Милина Ивановић-Баришић</i> , Традиционната религиозна практика в светлината на ревитализацијата на православието през деветдесетте години на XX век	132
<i>Milina Ivanović-Barišić</i> , Traditional Religious Practice in the Light of Revival of the Orthodoxy in 1990.	133
<i>Драгана Радојичић</i> (Београд), Конкурси од „читуље“ до „рекламе“	135
<i>Драгана Радојичић</i> , Конкурсите од „поменници“ до „реклама“	147
<i>Dragana Radojčić</i> , Job Openings: from Obituaries to Advertising	148
<i>Зорица Дивац</i> (Београд), У потрази за професијом – млади у транзицији	151
<i>Зорица Дивац</i> , В търсене на професия – младите и прехода	158
<i>Zorica Divac</i> , In Search for Occupation – Serbian Youth in Transition	159
<i>Иванка Петрова</i> (София), Доверие на работното място през постсоциализма	161
<i>Иванка Петрова</i> , Поверење на радном месту током постсоцијализма	170
<i>Ivanka Petrova</i> , Trust on the Work Place Through the Post-Socialism	171
<i>Ана Лулева</i> (София), Памет и забрава за социализма в биографичните разкази	173
<i>Ана Лулева</i> , Памћење и заборав социјализма у биографским причама	184
<i>Ana Luleva</i> , Memory of the Communism and Auto/biographical Narration	184
<i>Мирослава Лукић-Крстановић</i> (Београд), Политика трубаства – фолклор у простору националне моћи	187

<i>Мирослава Лукич-Кръстанович</i> , Политиката на групите за духовна музика – фолклор в пространството на националната мощ	203
<i>Miroslava Lukić-Krstanović</i> , Trumpet Politics: Folklore in the Space of National Power	203
<i>Љиљана Гавриловић</i> (Београд), Право на раѓање и идеја родне равноправности	207
<i>Лиљана Гаврилович</i> , Правото на раждане и идеята за полова (gender) равноправност – от традицията до прехода	221
<i>Ljiljana Gavrilović</i> , A Right to Give Birth: Idea of Gender Equality from Tradition to Transition	222
<i>Соња Ризоска Јовановска</i> (Прилеп/Скопје), Положбата на жените во Република Македонија во постсоцијалистичкиот период	225
<i>Соња Ризоска Јовановска</i> , Положај жене у Македонији у постсоцијалистичком периоду	235
<i>Соня Ризоска-Јовановска</i> , Положението на жените в Македония през постсоцијалистическиот период	237
<i>Sonja Rizoska Jovanovska</i> , The Position of the Woman in R. Macedonia in the Post Socialistic Period	237
<i>Светла Богданова</i> (София), Положението на децата в семејствата на безработни	239
<i>Светла Богданова</i> , Положај деца у породицама незапослених	251
<i>Svetla Bogdanova</i> , The Situation of the Children in Families of Unemployed	252
<i>Александра Павићевић</i> (Београд), „Слобода од родителџа“ – Живот савремене омладине у Србији у светлу процеса демократизације друштва	255
<i>Александра Павичевич</i> , „Свобода“ от родителите – Животът на съвременната младеж в Сърбия в светлината на процесите на демократизация на обществото	265
<i>Aleksandra Pavićević</i> , „Liberation“ from Parents: the Contemporary Serbian Youths in Process of the Society Democratization	266
<i>Јадранка Ђорђевић</i> (Београд), Интернет комуникација и брачно посредовање	267
<i>Јадранка Ђорџевич</i> , Интернет-общуване и брачно посредничество	276
<i>Jadranka Djordjević</i> , Virtual Matchmaking	277
<i>Драгана Антонијевић</i> (Београд), Антрополошки приступ модерним облицима фолклорне комуникације: графити и формулативне SMS и имејл поруке	279

<i>Драгана Антониевич</i> , Антропологично въведение към модерните форми на фолклорната комуникация: графити, стандартизирани sms-сообщения и електронни послания	295
<i>Dragana Antonijević</i> , Anthropological Approach to Modern Forms of Folklore Communication: Graffiti, Formative SMS and E-mail Messages	296
<i>Бојан Жикић</i> (Београд), Антрополошка анализа HIV-вулнерабилности и ризичног понашања у Београду	299
<i>Боян Жикич</i> , Антропологичен анализ на уязвимостта от заразяване със СПИН и на рисковото поведение в Белград	313
<i>Bojan Žikić</i> , An Anthropological Analysis of HIV/HCV: Vulnerability and Risky Behavior in Belgrade	313
<i>Љубинко Раденковић</i> (Београд), Додир са светим у народном хришћанству	315
<i>Любинко Раденкович</i> , Докосването до светостта в народното християнство	325
<i>Ljubinko Radenković</i> , In Touch with Holiness: Folk Christianity	326
<i>Станка Янева</i> (София), Сувенирите: инвестиция в спомена	329
<i>Станка Јанева</i> , Сувенири: инвестиција у успомене	343
<i>Stanka Yaneva</i> , The Souvenirs: An Investment in the Memory	343
<i>Zuzana Profantová</i> (Bratislava), Naratívna každodennst' v kontexte historických zlomov v Česku/a/Slovensku	345
<i>Зузана Профантова</i> , Наративна свакодневица у контексту историјских преврата у Чешкој (и) Словачкој	352
<i>Зузана Профантова</i> , Наративното всекидневие в контекста на историческите превратности в Чехия (и) Словакия	353
<i>Zuzana Profantova</i> , Everyday narratives in the context of historical changes in Czech (and) Slovak Republic	354
<i>Сања Златановић</i> (Београд), Пут до Токија: етнонационализам у Врању од 1999. године	357
<i>Саня Златанович</i> , Път до Токио: етнонационализмът във Враня през 1999 година	369
<i>Sanja Zlatanović</i> , A Trip to Tokyo: Ethno-Nationalism in Vranje Since 1999	370
<i>Галин Георгиев</i> (София), За опазването, показването и преживяването на фолклора	371
<i>Галин Георгиев</i> , О очувању, показивању и преживљавању фолклора	388

<i>Galin Georgiev</i> , About the Preservation, Presentation and Living of the Folklore	389
<i>Иван Борђевић</i> (Београд), Трансформација „социјалистичких“ празника у транзиционој Србији	391
<i>Иван Джорджевич</i> , Трансформација на „социјалистическите“ празници в Србија през преходни период	403
<i>Ivan Đorđević</i> , Transformation of „Socialist“ Holidays in Transitional Serbia	404
<i>Дарја Василева</i> (София), Некролозите в постсоцијалистическата преса: преход од традиција към модерност	407
<i>Дарја Василева</i> , Некролози у постсоцијалистичкој штампи: од традиције до модерности	427
<i>Darja Vasileva</i> , The Obituaries in the Post-Socialist Press. Transition from a Tradition to Modernity	427
<i>Ласта Бановић</i> (Београд), Схватање смрти у савременим читуљама	429
<i>Ласта Џжанович</i> , Представата за смъртта в съвременните поменници	446
<i>Lasta Đapović</i> , The Comprehension of Death in Contemporary Obituaries	447

Пут до Токија: етнонационализам у Врању од 1999. године*

Транзицију у Србији карактеришу продужено трајање, етнички сукоби и национализам. До суочавања са стварним дешавањима на ратним подручјима, почињеним злочинима и сопственом улогом у томе, долази тешко, али је процес прочишћења покренут. У малом граду на југу Србије (ушушканом у самоодређење да представља Швајцарску), етнички сукоби током деведесетих година прошлог века примани су као ехо далеких дешавања. Од 1999. године и увођења међународног протектората на Косову, чији лиминални статус прелази у завршну фазу, тема етнонационалног постаје горућа и свеprisутна у малом граду: у свакодневној конверзацији, графитима, плановима за будућност...

Транзицију у Србији карактеришу продужено трајање, етнички сукоби и национализам. Душан Кеџмановић, испитујући психолошке аспекте етнонационализма, оцењује да живимо у етничким временима у којима се сви понашају етнички и то на такав начин да се може говорити о опседнутости етничким и о етнонационализму епидемијских размера.¹ Етнички идентитет током деведесетих година прошлог века постаје примарни облик идентификације, релевантнији од свих других категорија припадности. Како показују многобројне студије, етнички идентитет добија на значају у нејасним ситуацијама, у периодима промена и криза, када се стварају услови за

Кључне речи:

транзиција, етнички сукоби, етнонационализам, говор мржње, етнички идентитет, локални идентитет, графити, Роми, Албанци, Врање

* Текст је резултат рада на пројекту *Етничитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори* (бр. 147023), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Dušan Kečmanović, *Етничка времена*, Библиотека XX век, Београд 2001.

доживљај угрожених граница.² Ратовима на простору бивше Југославије претходио је ратни дискурс, који је говором мржње у медијима припремио насиље у пракси. Употреба одрђења типа *четници*, *ушаше*, *муџахедини* – у медијском и, уопште, јавном дискурсу свих сукобљених страна – претходила је појави „на терену“ људи којима би оне одговарале, што упућује на то да су вербалне утваре накнадно отеловљене.³

Ранко Бугарски говор мржње одређује „као обухватан назив за вербално изражавање мржње, шовинизма, ксенофобије, расизма и других негативних колективних осећања.“⁴ Он може да се испољава у распону од крајње агресивних до прикривенијих облика, али је увек јаван и усмерен према некој друштвеној групи.⁵ Суштину механизма на коме почива говор мржње представља, како објашњава Бугарски, постојање две узајамно разграничене групе – *ми* (добри, напредни, угрожени) и *они* (зли, назадни, агресивни), међу којима је све у оштром, црно-белом контрасту без могућности нијансирања. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих, *ми* је био српски народ наспрам *њих*, припадника других народа. Потом долази до померања – *ми* је режим, а *они* су демократска опозиција (како се тада говорило – унутрашњи непријатељ у спрези са страним фактором). На крају, *ми*-режим насупротив НАТО-а и његових слуга.⁶ Већ од 6. октобра 2001. језик медија постаје другачији, говора мржње има, али у прикривенијем облику и на маргинама друштвене позорнице.⁷ Политички дискурс у периоду непосредно након демократских промена карактерише замена теза.⁸

Друштво у Србији је на почетку двадесет првог века реконвалесцентно и политички поларизовано. До суочавања са стварним дешавањима на ратним подручјима, почињеним злочинима и сопственом улогом у томе, долази тешко, али је процес прочишћења покренут. У малом граду на југу Србије знатно је другачија динамика транзиционих кретања. Етнонационализам показује своје локалне специфичности.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих, па и за време санкција и хиперинфлације 1993. године (у време када се у Србији урушавала привреда), Врање је било за развијен индустријски центар. На свим вишестраначким изборима добијали су социјалисти, а привредници су одржавали блиске везе са режимом и користили предности граничног подручја у новонасталим поделема. Идентитетска конструкција локалног идентитета у том периоду носи јасне ознаке времена. Врање се ушुшкава у самоодређење да је

² Tomas Hilan Eriksen, *Emicitet i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd 2004, 174.

³ Ranko Bugarski, *Lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd 2002 (drugo izdanje), 119; Милош Оука, *Језик, мржња и насиље*, Српски језик VII/1-2, Beograd 2002, 395- 442.

⁴ R. Bugarski, *Lica jezika...* 117.

⁵ Ranko Bugarski, *Nova lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd 2002, 209.

⁶ R. Bugarski, *Lica jezika...* 118-124.

⁷ R. Bugarski, *Nova lica jezika...* 185- 186, 196.

⁸ Исто, 203.

„Швајцарска на југу Србије“, „чудо на југу Србије“, а да су, при томе, „Врањанци к’о Јапанци“, док други (споља) Врање идентификују синтаagmaма „јужна пруга“, „дрвено Врање“, „социјалистичка тврђава“, „што јужније, то тужније“, с конотацијом недемократске и заостале средине.

Врање: однос етничког и локалног идентитета

Тренд повратка традицији у Србији почетком деведесетих, хомогенизација идентитета, културни пуризам када је реч о утицајима других, говор мржње – не мимоилазе ни Врање, али као ехо далеких догађања. „Права“ традиција и идентитет траже се у неодређено схваћеној прошлости, чија се горња граница лоцира на период пре Другог светског рата и реконструише помоћу доступних извора – сећања које је увек селективно, као и филмских и позоришних интерпретација књижевног дела Боре Станковића. На свадбама током деведесетих (свадба је специфичан ритуал: протагонисти је сами креирају, али се изводи на јавној сцени) певају се песме које обрађују националну тематику, оживљавају стари „аутентични“ обичаји (како пише Мирослава Малешевић на простору сталних мешања и прожимања, спорна је свака аутентичност)⁹, нагло расте број венчања у цркви... У образложењима која прате одабир појединих поступака на свадби ставља се акценат на локални идентитет, а мање, експлицитно, на национални.¹⁰ Много чешће сам током истраживања слушала самоидентификационо одређење „ми, Врањанци“ него „ми, Срби“. Потребно је имати у виду да многи аутори упозоравају на камелеонску природу национализма. Са друге стране, неоспорно је да људи остају емоционално везани за заједницу и средину у којој су рођени или у којој су провели највећи део живота, те је *локал-патриотизам* или *регионализам*, како објашњава Душан Кеџмановић, изворни облик патриотизма, док се оданост националној држави учи и представља изведен феномен.¹¹

У локалним новинама, аутор сатиричног текста под насловом „Европеизирани Срби“ објашњава став свог пријатеља и даје занимљиву слику идентитета Врањанаца:

Одбацујући са гнушањем приче о рајинском менталитету (знате оно, увек су уз власт, никад се не буне, увек кажу „може и горе“), он тврди да су Врањанци заправо европеизирани Срби. Заправо, као специфичној врсти Срба најсличнији су нам Швајцарци [...] Насупрот динарском, виолентном типу, овдашњи *homme sapiens* је одувек био окренут проевропским

⁹ Мирослава Малешевић, *Традиција у транзицији: у потрази за "још старијим и лепшим" идентитетом*, Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд 2005, 228.

¹⁰ Сања Златановић, *Свадба – прича о идентитету: Врање и околина*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 47, Београд 2003.

¹¹ Dušan Kecmanović, *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, Biblioteka XX vek, Beograd 2004, 131-132.

тенденцијама, интеграцији, мултикултури, разговору уместо ратовања. Ми смо се и са Турцима добро слагали тако да за разлику од бандоглавих Шумадинаца готово да нисмо трпели никакав зулум. Уместо гањања са Турцима по чукама и вукојебинама, више смо преферирали дерт, песму, весеље [...] Опет за разлику од рецимо ових Шумадинаца, где сваки засеок има бар по једног народног хероја, што четничког, што партизанског, ми, да није Симе Погачаревића не би имали у кога да се закунемо. [...] Врањанци се нису ни у послератном периоду нешто много истицали. Били су комунисти таман колико је требало, ни мање ни више. Зато и није било са ових простора неких важнијих комунистичких функционера. Додуше, није било ни дисидената, али то се ваљда подразумева. И кад је Србију захватила националистичка еуфорија, ми се нисмо претргли од србовања. Било је ту и тамо изолованих инцидентата, али остала је максима 'у Србију Срби, у Врање Врањанци' [...] Све су то озбиљни историјски аргументи, поентира мој пријатељ, који само показују да би Срби били ко зна где да су мање били Срби, а више Врањанци [...] Европска унија ко да је прављена за Врањанце. Нико се никоме не замера, нико се ни због чега не буни, сви се нешто договарају, власт се поштује... Ма, исто као у Врању.¹²

Саидов појам *оријентализма* – као дискурса који конструише и есенцијализује Другог – заснованог на дихотомији исток/запад,¹³ често је примењиван у анализама пост-југословенског контекста. На простору некадашње Југославије конструисане су градације по којима је неко други увек „источнији“, погоднији за оријенталистичке етикете.¹⁴ Унутар Србије оријенталистички дискурс помера се на југоисток, на ширу област јужно од Ниша, која се пејоративно означава као „јужна пруга“. Опет, у оквиру „јужне пруге“, Врање има посебан статус: осим заосталости и примитивизма приписиваних Оријенту, захваљујући књижевном делу Боре Станковића, у слику се учитавају и раскош сензуалности и егзотике.

Идентитетску конструкцију Врања чине противуречни елементи, и то како у ендегеном, тако и у егзогеном одређењу, која су међусобно повезана и условљена. С једне стране, необузданост уживања у песми и игри,

¹² Вукашин Обрадовић, *Европеизирани Срби*, Врањске бр. 413, 30. јун 2005, (<http://vranjske.campware.org/look/novina/article.tpl?IdLanguage=10&IdPublication=1&NrArticle=603&NrIssue=413&NrSection=10>)

¹³ Edvard Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000.

¹⁴ Milica Bakić-Hajden, *Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije*, Filozofija i društvo XIV, Beograd 1998, 101-118; Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: doživljaj „Balkana“, „Evrope“ u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Beograd 2001, 33-71; Marko Živković, *Nešto između: simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Beograd 2001, 73- 110.

сензуалност и егзотика представљају компоненте слике која за Врањанце има велику идентитетску моћ. Такву слику о себи они стално изнова (ре)конструишу, прибегавајући самоегзотизацији као стратегији реаговања на стереотипе, која игра на карту њихових позитивних валенци.¹⁵ У исто време, они настоје да се дистанцирају од Оријента за који их други упорно везују. Тако, на пример, Јован Дучић у осврту на књижевно стваралаштво Боре Станковића пише:

Баш ту код његовог Врања, заправо и замире талас нашег епског стваралаштва, и зачиње искључиво талас лирски. Тај је талас разливен затим и по једној широкој области старе Македоније, као и у Босни, у осећање дубоких чежњи, које су турском речи прозвали „севдахом“, и у осећање оне животне тегобе које се зове „дертом“. Значи, двама осећањима која за остале крајеве херојске рапсодије остају непозната, и која изгледају недовољно српска, чак и недовољно словенска. [...] Софка није ни Србијанка, ни Српкиња, ни уопште словенска жена. [...] Ово источњаштво је доста страно епској и гусларској сфери оног другог појаса српске земље, као да су то два разна света. [...] Има онде грчког и турског већма него српског. [...] „Дерт“ уопште није српско осећање. Марко Краљевић пијанчи, али не дертује. [...] Ако је Врање одавно и престало бити турским, ипак је и даље остало на вратима Истока.¹⁶

У многим књижевним и новинским написима, али и у свакодневном дискурсу, мање или више експлицитно, провлачи се став да Врањанци нису баш „прави“ Срби. Замера им се на одсуству „херојске“ традиције и, нарочито, на дијалекту у коме је много турцизама. Врањски говор припада призренско-јужноморавском типу у оквиру призренско-тимочке дијалекатске зоне.¹⁷ Основне карактеристике овог говора јесу следеће: употреба само једног акцента, и то експираторног, употреба два падежна облика (номинатив и „општи“ падеж који испуњава улогу свих зависних падежа), много архаизама, неке особине заједничке са бугарским и македонским језиком.¹⁸ Будући да се говорни језик обично узима као један од „објективних“ критеријума етничитета и као његова највидљивија манифестација, врањски говор је предмет подсмеха за говорнике других дијалекатских зона и стандардног српског језика, који га доживљавају као некакву мешавину коју не могу да разумеју. На стигму Врањанци одговарају различитим модалитетима реаговања, у распону од хиперкорекције у говору (у контакту

¹⁵ О самоегзотизацији као модалитету реаговања на стереотипе: М. Živković, *н. д.*, 100.

¹⁶ Јован Дучић, *Борисав Станковић*, у: Борисав Станковић, *Стари дани / Божји људи*, Сабрана дела I, Просвета, Београд 1970, 10-11, 16, 19.

¹⁷ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад 1985, (друго издање), 115-118.

¹⁸ Исто, 110-115, 118-125.

са „странцима“) до самоегзотизације (публикован је врањско-српски речник „Врањски без муку...“¹⁹).

Деведесетих година у Врању се тежи, у складу са националистичком естетиком чистих категорија и јасних граница, брисању оријенталних утицаја, а самим тим и дела сопственог идентитета. Оријентални елементи наслеђа се, с једне стране, третирају као нешто што даје специфичан колорит Врању, па се самим тим високо вреднују и стално изнова (ре)продукују. У исти мах, настоји се да се они – као нешто што није „наше“ – одстране, али је етничко чишћење културе и језика неупоредиво теже од таквог чишћења територија.²⁰

Врање је град који има богате слојеве стварности, али се слика о њему изнутра, а добрим делом и споља, везује готово искључиво за оријентално осенчене симболе и мотиве произашле из књижевности Боре Станковића, чија се значења даље умножавају.²¹ Последњих година, транзициона кретања, контекст глобализације и комерцијализована носталгија захтевају прагматично схватање локалног идентитета,²² а симболи с оријенталним печатом већ су ту – упрошћени, познати, препознатљиви, допадљиви и спремни за употребу. Тако, на пример, актуелна реклама за минералну воду „Аqua Неба“ приказује трбушну плесачицу у Харемлуку уз слоган „Вода за мерак“.²³

Занимљиво је да слика у оријенталистичком кључу опстаје упоредо са виђењем Врањанаца као веома радних, штедљивих, ситничавих и прорачунатих,²⁴ што представља конструкцију тешко спојивих елемената. Дакле, и у унутрашњем и у спољашњем одређењу уочљива је подвојеност.

Етницитет релевантнији од других облика припадности

Од 1999. године и увођења међународног протектората на Косову, чији лиминални статус постепено прелази у завршну фазу, у Врању тема етнонационалног постаје горућа и свеprisутна: у свакодневној конверзацији, графитима, плановима за будућност... У исто време, а нарочито после

¹⁹ Радмило Миловановић Чапља, *Врањски без муку у 25 лекције: врањско-српски речник*, Врањске, Врање 2006 (друго издање).

²⁰ Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Sabrana dela knj. 11, Čigoja štampa i Biblioteka XX vek, Beograd 1997 (treće izdanje), 100.

²¹ О улози коју књижевно дело Боре Станковића игра у причи коју Врањанци причају о себи самима в. С. Златановић, наведено дело, 144-151.

²² Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York 2001, 67.

²³ *Мерак*, м. (ар.) 1. наслада, уживање... 2. страст, жудња, жеља... 3. меланхолија као последица претеране жудње, страсти или чежње за нечим. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svijetlost, Sarajevo 1989, 458-459.

²⁴ Током деветнаестог века већинско становништво у Србији били су динарски досељеници, који су стереотип Цинцарина као тврдице приписивали свима изван динарског идеалтипског модела. Ljiljana Gavrilović, *Kir Janja – stvarnost ili stereotip?*, Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao, Posebno izdanje 3, Beograd 2002, 123-124.

демократских промена 2001. године и фактичког почетка транзиције, врањска привреда доживљава колапс. Велики број људи остаје без посла. Србију карактерише блокирана трансформација; у Врању је овај процес додатно успорен. Приватизација многих друштвених предузећа, па и фабрике текстила *Yumco*, која је запошљавала десет хиљада радника, неизвесна је. Нагло суочавање са стварношћу изазвало је провалу етнонационализма и говора мржње. Објективне околности (близина Косова, велики број расељених лица са Косова у Врању, Бујановац на удаљености од двадесет километара – са већинским албанским становништвом, где грађани Врања нерадо одлазе, општа социјална несигурност...) погодују томе да етнонационалистички образац постане доминантан, а етнички идентитет релевантнији од других облика припадности. Осим тога, званични политички дискурс о Косову деведесетих био је да се тамо не дешава ништа, дакле, разликовао се од оног који је претходио ратовима у Хрватској и Босни и Херцеговини.²⁵ Језик је у случају Косова био привидно одбранашки, усмерен на славну прошлост; није било ни помена о рату.²⁶ Тим пре је буђење 1999. године, нарочито на југу Србије, било болније.

У Врању се о Албанцима говори са осећањем угрожености, и то не само угрожености културног идентитета, већ са осећањем биолошке угрожености због њиховог високог наталитета. Страхује се, како су говорили моји саговорници, од „косовизације“, односно „албанизације“ Врања. Кажу, за коју годину овде ће бити исто као на Косову. Готово сви саговорници сматрали су да је проглашење независности Косова само питање времена, али забринути су да би линија разграничења двеју држава могла бити повучена код Бујановца, дакле – сувише близу. Осећање угрожености постаје акутно и увлачи се у све поре свакодневног живота. Многи размишљају о селидби, имућнији купују станове у Нишу или Београду (то је тренд). Дуванска индустрија је приватизована, радници су добили високе отпремнине, које су готово сви инвестирали у куповину станова за издавање у великим градовима. У куће се не улаже, као што се то овде традиционално чинило. Некретнине се тешко продају, а цене су веома ниске.

У граду се са посебним тоном у гласу прича да се куће продају Албанцима. Будући да је то, према мишљењу саговорника, још увек законом забрањено²⁷, они објашњавају да се код адвоката склапа уговор о тобожњој

²⁵ R. Bugarski, *Lica jezika...* 126.

²⁶ Исто.

²⁷ Године 1989. донет је *Закон о посебним условима промета непокретности* који је заправо санкционисао продају некретнина Албанцима, али од 1999. године он више није на снази. Поменути закон у члану 1 налаже: „Промет непокретности између физичких лица и између физичких и правних лица на подручју које обухвата део територије Републике Србије осим Аутономне Покрајине Војводине, обављаће се под посебним условима утврђеним овим законом, у трајању од 10 година од дана ступања на снагу овог закона.“ У члану 3 овог закона стоји: „Министарство финансија – Управа за имовинско-правне послове одобриће промет непокретности из члана 1 овог закона, кад оцени да се тим прометом не утиче на промену националне структуре становништва или на иселјавање

позајмици новца и онда онај који је, наводно, позајмио новац није у могућности да врати дуг и даје кућу. Прича се и да су градски кафићи пуни албанских младића, које је као такве тешко препознати. Они возе луксузне аутомобиле и привлаче пажњу девојака које са њима улазе у везе, што се у граду доживљава као посебно осетљив проблем. Женско тело као симболичка граница нације (репродукцијом јој обезбеђује живот), освајање женског тела као освајање територије пробијањем свете границе нације, понижавање мушкараца освајањем њихових жена,²⁸ често је вариран топос националистичке идеологије.

Околностима које пружају погодно тло за етнонационализам манипулише се, према потреби, од стране елита. Тако се, на пример, епископ врањски Пахомије, оптужен за сексуално злостављање дечака, бранио тиме да тужбу финансирају стране обавештајне службе и албанска мафија, а због стратешког положаја врањске епархије.

Страх који се налази у основи осећања угрожености постаје извор неповерења, агресивности, па и агесије.²⁹ Албанци се искључиво називају термином „Шиптари“, а могу се чути и аугментативи „Шиптаруге“, „Шиптарине“, „Шиптаришта“ и „Шиптарчетине“. На три места у центру града исписан је графит „Смрт Шиптарима“, а ту је и „Смрт балијама“. Графити „Србија Србима“, „Србија до Токија“ и „Шешел српски јунак“ исписани су на више места у граду и нису специфични само за Врање. На зиду Учитељског факултета графиту „Крв тло“ (речи у синтагми повезане су симболом који носи бројне конотације) додато је „Србија Србима“. На зиду поменутог факултета стоји и „Све до смрти, све до судњег дана, бранићемо брата Радована“ (мисли се на хашког оптуженика Радована Караџића), са потписом „Оцинка“. *Оцинка* је део града; сама реч значи „хоцин крај“ (турцизми се тешко дају егзорцирати). На зиду Гимназије је на два места исписано „Оцинка до Токија“. Гимназија и Учитељски факултет налазе се у истом кругу и на њима су најбројније поруке оваквог типа. Србе као изабрани народ представљају графити „Бог чува Србе“, „Смрт сектама“³⁰ (на подручју *Оцинке*), „И Бог је Србин“... На Хамаму, рестаурираном турском купатилу из XVII века, које се налази на улазу у *Горњу Чаршију*, највеће ромско насеље у врањском крају, у мају 2005. године писало је „Легија за претседника“.

припадника одређеног народа, односно народности и кад тај промет не изазива неспокојство, односно несигурност или неравноправност код грађана другог народа, односно народности.“ (Службени гласник СР Србије, бр. 30/89 и 42/89 и Службени гласник РС, бр. 22/91, 53/93, 67/93 и 48/94).

²⁸ Julie Mostov, "Our Women" / "Their Women": Symbolic Boundaries, Territorial Markers and Violence in the Balkans, ProFemina 3, Beograd 1995, 210-217; Драгана Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији*, Гласник Етнографског института САНУ XLVII, Београд 1998, 65–66.

²⁹ Dušan Kecmanović, *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu...* 35.

³⁰ Православна црква и медији стигматизују мале верске заједнице називајући их сектама. Опширније: Branimir Stojković, *Stigmatizacija verskih sekti, moralna panika i mediji*, Učenje, organizacija i delovanje verskih zajednica i pokreta, Junir, Niš 2001, 13-20.

Помислила сам да се и овде ради о (етнички) истом рукопису, али сам прикупљајући податке о борбама гусана које се одржавају у *Горњој Чаршији*, доведена у дилему. Млађег саговорника питала сам том приликом како се зове гусан којег припрема за борбу, а он је поносно одговорио:

Улемек Легија! (*Зашто Легија?*) Зато што је он идол, шампион!

То је једини графит овог типа који је прекречен, претпостављам због тога што је рестауративно уређење Хамама још увек у току. Сви остали графити стоје већ две године или и дуже. Док истраживања спроведена у Београду показују да се графити на почетку двадесет првог века удаљавају од доминантно политичких тема (како је то било у последњој деценији двадесетог века)³¹, на југу Србије садржај њихових текстова изражава сасвим другачију динамику друштвених кретања.

У Врању делују огранци ултрадесничарских организација, као што су „Национални stroj“ и „Отачествени покрет Образ“, у којима је, према писању локалне штампе, свега по неколико активиста (истраживања показују да су у Србији припадници оваквих организација статистички невидљиви), али је њихово деловање такво да се ствара другачији утисак (упадљиви графити и плакати). Док су у Београду на њиховој мети Јевреји, радио-телевизија Б92 и поједине невладине организације, они су овде своје деловање усмерили на Албанце.³² Основни проблем је у томе што је исписивање графита наведене садржине кривично дело, а изостају и званичне реакције и реакције грађана. Овакви графити и, уопште, говор мржње у јавном дискурсу делују на другу страну и могу да изазову повратне реакције.³³ А пут до Токија³⁴ и повратак назад представљају нешто што је већ виђено.

³¹ Драгана Антонијевић, *Антрополошки приступ модерним облицима фолклорне комуникације: графити и формулативне SMS и e-mail поруке* (у овом зборнику).

³² Дејан Димић, *Млади и расизам: „свастика“ са четири оцила*, Врањске бр. 400, 31. март 2005.

(<http://vranjske.campware.org/look/novina/article.tpl?IdLanguage=10&IdPublication=1&NrArticle=406&NrIssue=400&NrSection=10>); Горан М. Антић, *Има ли у Врању екстремне деснице: Стrojeвитим кораком*, Врањске бр. 434, 24. новембар 2005. (<http://vranjske.campware.org/look/novina/article.tpl?IdLanguage=10&IdPublication=1&NrArticle=885&NrIssue=434&NrSection=10>)

³³ В. поглавље *Bumerang ostrašćenih jednostranosti*, D. Кесмановић, *Етничка времена...* 77-80.

³⁴ Синтагма „Србија до Токија“ амблематски је израз етнонационализма деведесетих, а реферише на победу фудбалског клуба „Црвена звезда“ на интерконтиненталном купу у Токију, децембра 1991. године. Тада је „Црвена звезда“ стекла незваничну титулу клупског првака света, будући да је у мају исте године на утакмици у Барију постала првак Европе у фудбалу. Захваљујем колеги Ивану Ђорђевићу на овим подацима.

Роми: од стигматизације до „бренда“

У Врању живи већи број Рома, углавном концентрисаних у *Горњој Чаршији*, старом градском језгру.³⁵ Они су муслимани, који од почетка деведесетих година двадесетог века нагло одбацују или прикривају исламске елементе своје културе, и то из два основна разлога. С једне стране – нетрпељивост већинског становништва према другачијем (а Роми чувају и високо вреднују оријентално наслеђе, па је историја турског периода у Врању, испричана из њиховог угла, сасвим другачија од оне коју прича и као званичну намеће већинска група), а с друге – ислам се доводи у везу са Албанцима, од чије близине грађани Врања страхују без обзира на етничку припадност. У том смислу, Роми се идентификују са Србима.

Подвојеност у самоидентификацији и мањинске и већинске групе отвара низ нових питања и обилује парадоксима.

Моји саговорници из *Горње Чаршије* веома тешко и ретко, тек после дужег разговора и у неком тренутку повољне атмосфере, пристају да отворено кажу да су муслимани. Обично то чине старији мушкарци, спремнији да отвореније објасне актуелно стање и изразе резигнацију. Саговорници нерадо прихватају молбу да отпевају неку од обредних песама на турском језику. О својој култури и обичајној пракси говоре радо, али селективно: када се у разговору директније дотакну експлицитно оријентални слојеви, обично показују затвореност. Премда су исламски елементи њихове културе уочљиви већ на први поглед (већинска група их сматра муслиманима), спољашње манифестације муслиманског идентитета, попут одговарајућих обележја на надгробним споменицима, у последњих петнаест година сасвим су искључене. Одређени број Рома опредељује се за православље и почиње да слави крсну славу. Многи се прикључују протестантским верским заједницама, као што су Јеховини сведоци, Пентекосталци и сл.

Роми из *Горње Чаршије* у разговорима подвлаче да они ту живе генерацијама, да су староседеоци, „стари Врањанци“, за разлику од локалних Срба, који су пореклом претежно са села (насељавани у Врање нагом индустријализацијом у периоду после Другог светског рата). Према сељацима, уопште, имају пејоративан став. Опозиција град/село у њиховом дискурсу означава културу насупрот примитивизму. Млади људи из *Горње Чаршије* као други језик говоре варијанту призренско-тимочког дијалекта која је релативно блиска стандардном српском језику. Претпостављала сам да је

³⁵ Према званичним статистичким подацима, у врањској општини има 4.647 Рома, углавном концентрисаних у два грађанска насеља – Врању (2.619) и Врањској Бањи (1.625): *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Становништво, национална или етничка припадност, подаци по насељима*, 1, Београд 2003, 200-201. С обзиром на познату чињеницу да Роми у појединим ситуацијама прибегавају етничкој мимикрији, а званична култура својерсној статистичкој асимилацији, претпоставља се да је број Рома у врањској општини (и иначе) знатно већи од оног који бележи попис.

разлог то што језик уче посредством медија, а не у непосредној комуникацији са Србима. У већем друштву младих то сам и прокоментарисала. Сви су се насмејали и објаснили ми да су они „стари Врањанци“ и да говоре градским језиком, док су Срби у Врању – „сељаци“, досељени из околних села. Било је забавно слушати их како имитирају дијалекатске формулације већинске групе. Негативни стереотипи везани за доминантну групу представљају, у ствари, симболичку освету подређених, ублажавајући тиме њихово осећање немоћи и сегрегације.³⁶ Младим Ромима нису дозвољени вечерњи изласци у центар града и у кафиће у које излазе Срби. Чак су протерани и из градског парка, где су се у једном периоду окупљали, уз образложење да имају *Горњу Чаршију*. Нарочито су младићи изложени непријатностима приликом вечерњих излазака у град. Ромкиње које похађају средњу школу прихваћене су од својих другарица Српкиња и само у њиховом друштву оне понекад дању посећују кафиће.

У граду је актуелна полемика око избора места за споменик Бакији Бакићу (1923–1989), једном од најеминентнијих трубача.³⁷ Споменик је завршен и већ дуже време стоји у атељеу уметника. Проблем је у следећем: да ли споменик поставити у градском парку, где се налазе споменици Бори Станковићу, Јустину Поповићу, Ђорђу Тасићу и др Фрањи Копши, или на тргу у *Горњој Чаршији*. Градоначелник Врања Мирољуб Стојчић сматра да је Бакија Бакић рођен у *Горњој Чаршији* и да тамо треба да му буде споменик, на шта Бакијин унук одговара да ниједан од четири врањска великана није рођен у градском парку, па су им споменици ту подигнути.³⁸ Градски парк се поново показује као зона коју треба заштитити од присуства Другог. Бакија јесте знаменити Врањанац, али је и Ром. Парадокс се овде, међутим, неочекивано усложњава. У варијацијама на тему препознатљивости „бренда“ савременог Врања, локалне боје у глобалном контексту, управо трубачи добијају кључну улогу. Градоначелник Стојчић поздравио је победнички оркестар Ненада Младеновића на Сабору трубача у Гучи 2005. године следећим речима:

Потврдили сте да труба и даље живи у Врању, да проноси славу и музичку традицију овог града. [...] Постали сте бренд југа Србије. Ваше трубе гласници су изворне музике врањског краја.³⁹

³⁶ Т. Н. Eriksen, *н. д.*, 50.

³⁷ Бакија Бакић је 1963, 1969. и 1970. године проглашен првом трубом Драгачевског сабора трубача у Гучи, а 1964, 1967, 1968. и 1971. године његов оркестар – најбољим оркестром Сабора. (<http://www.sabor trubaca.com/pobednici.html>)

³⁸ Горан М. Антић, *Дилеме око споменика Бакији Бакићу: трубач и гочобије*, Врањске бр. 412, 23. јун 2005. (<http://vranjske.campware.org/look/novina/article.tpl?IdLanguage=10&IdPublication=1&NrArticle=584&NrIssue=412&NrSection=10>)

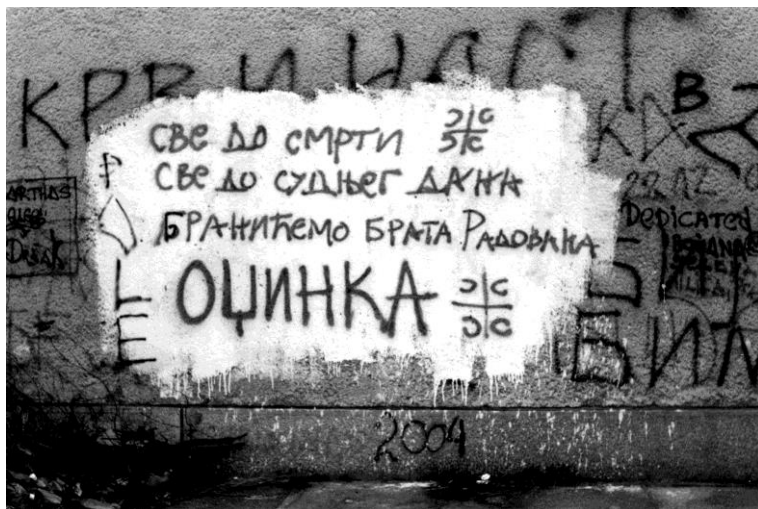
³⁹ Б. Кадић, *Врањанка „одувала“ двадесет оркестара*, Глас јавности, 10. 8. 2005. (<http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2005/08/10/srpski/R05080902.shtml>)

Када поводом *Бориних позоришних дана* или *Борине недеље* у Врању гостују београдски писци, редитељи и глумци, они управо истичу специфичан шарм који граду-домаћину дају трубачи. Тако, на пример, београдски редитељ и ђакон Ненад Илић, који је један период свог живота провео у Врању и уређивао „Искон“, часопис врањске епархије, каже:

Мени је у памћењу музика, осећај Њу Орлианса, на који Врање личи викендом, том атмосфером, са својим свадбама и трубачима. Има ту неки штос који ми се свидео јако – југ Србије као југ Америке. Тај шарм могао би, једном, и постати бренд.⁴⁰

Редитељ Филип Гајић то формулише на сличан начин:

Дух града је прави врањски бренд. То је та топлина града и његових људи. То су и Бора, и Марково кале, и ромске фавеле, и све то заједно.⁴¹

Графит на Учитељском факултету у Врању, децембар 2004.

⁴⁰ Саша Стојковић, *Шта је врањски бренд: наше, а врањско*, Врањске бр. 397, 10. март 2005. (<http://vranjske.campware.org/look/novina/article.tpl?IdLanguage=10&IdPublication=1&NrArticle=360&NrIssue=397&NrSection=10>)

⁴¹ Исто.

Графити на Учитељском факултету у Врању, децембар 2004.

Сања Златановић

Път до Токио: етнонационализмът във Врања през 1999 година

Преходът в Сърбия се характеризира с продължителност, етнически конфликти и национализъм. Трудно се стига до изправяне пред лицето на действителните събития, извършени по полетата на бойните действия от военнопрес-тъпниците,

Ключови думи:

преход, етнически конфликти, национализъм, омраза, графити, роми, албанци, Врања

както и до осъзнаване на собствената роля в това, но все пак процесът на пречистване е започнат. В малък град на юг в Сърбия (сгушен в самоопределянето си, че представлява Швейцария), етническите конфликти от деветдесетте години на ХХ век са приемани като ехо от далечни събития. От 1999 г., обаче, след въвеждането на международния протекторат в Косово, чийто лиминален статус преминава в завършващата си фаза, в малкия град

етнонационалната тема се преврѓа во горешта и присустваца навсякјде: во сèкодневишните разговори, во графитите, во плановите за будушето...

Sanja Zlatanović

A Trip to Tokyo: Ethno-Nationalism in Vranje Since 1999

The prolonged transition period in Serbia is characterized by ethnic conflicts and nationalism. The reality facing of what has happened in the wars, war crimes and one's own role played, does not come easy; however, the process has begun. In Vranje, a town in the southern part of Serbia (tucked in self-determination to represent

Switzerland), the ethnic conflicts from 1990's were taken like echoes of some distant events. Since 1999 and the establishment of the international protectorate in Kosovo, the theme of ethno-national in Vranje has become hot and omnipresent: in everyday conversations, wall-drawings, plans for the future... The paper analyses a construction of the local identity, and the relationship between ethnic and local. Since 1999 the ethnic identity becomes the first and foremost way of identification, more important than any other category or affiliation. This paper analyses examples from public and everyday discourse on Albanians and Roma.

Key words:

transition, ethnic conflict, ethno-nationalism, hatred speech, ethnic identity, local identity, wall-drawings, Roma, Albanians, Vranje

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(4-664)(082)

39(4-664)(082)

316.4(4-664)(082)

316.7(497.11)"198/200"(082)

Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић ; уредник Зорица Дивац. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2006 (Београд : Академска издања). - 447 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, ISSN 0351-1499 ; 22)

На спор. насл. стр.: Everyday Culture in Post-Socialist Period. - Радови на више језика. - Тираж 500. - Библиографија уз већину радова. - Резимеи на буг. и енгл. језику или срп. и енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 86-7587-036-1

1. Радојичић Драгана

а) Културни идентитет - Постсоцијалистичке државе - Зборници б) Свакодневни живот - Етнографска истраживања - Постсоцијалистичке државе - Зборници ц) Друштвене промене - Културни аспект - Постсоцијалистичке државе - Зборници д) Култура – Транзиција - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 135274764